В ремісниче училище 1 Рубін приїхав босий. Ноги у нього були великі, чорні й порепані; очі — теж чорні; і брови також. Черевики Рубін заробив у радгоспі, але батько в останній день украв і пропив. Хлопець дуже переживав утрату; його мучив сором, що поїде у місто босий. Він ждав насмішок.

У гуртожитку перший на нього пішов у наступ Індиченко. Здалеку "р бін здавався йому слабаком, але в міру того, як Індиченко наближався, перше враження його почало мінятися. Погляд Рубіна був сміливий, кістки ка руках товсті; ноги великі й сильні; груди в Рубіна були широкі, сам він був худий і не дуже пещений. І тепер вже не босі ноги Рубіна, а Рубінові груди привернули до себе увагу Ікдиченка. Побачивши зблизька ці груди, ЕІН здрейфив, але відступати було вже нікуди і він промовив:

— Хоч, когутяче плем'я, зітру на табак?

— Ти? — пильно дивлячися на нього чорними блискучими очима, відповів Рубін.— Ти краще собі йди, звідки прийшов.— Зовні Рубін в цю хвилину був схожий на молодого стригуна, що, прищуливши вуха, наготувався вихнути.

— Овва який!

— Отакий"— Рубін ждав нападу, але Індиченко все ж таки здрейфив і ке зачепив його.

Незабаром хлопцям видали форму. Рубін одягся, як всі учні. Ця обставина, а також безкровна перемога над Ікдичен-ком піднесла Рубіна у власних очах. Він почав задаватися. Інколи знущався з слабіших, жадібно шукав сутичок з сильними, позубрив відкрутку для великих шурупів і алмазом вирізав круглу дірку в шибці.

Його брали в роботу, і кожного разу після прочуханки він обіцяв, що більше не буде, але через тиждень-другий йому знову заходив дур у голову і він подвизався далі, бо хлопець був сильний і не всю його склу забирало навчання.

* Солом'янка — давня назва робітничого селища в Києві, де жили залізничники, зосереджені навколо Київського залізничного вузла, паровозовагоноремонтного заводу (КПВРЗ) і залізничного депо.

Уроки ковальської справи вів Каленик Романович Лу-кійченко, кадровий — це слово Рубін ке раз чув — робітник, білий, неначе вимазаний сметаною. Дід був красивий, говорив таким басом, мов у бочку бутів. Він сподобався Рубінозі і ке сподобався. Не сподобалося Рубінові те, що біля горна він поводився, як дома, все знав і вмів, а Рубін ще нічого не знав і нічого не вмів. До такого свого становища хлопець байдуже ставитися не міг, і знову дур ліз йому в голову. Одного разу, коли Каленик Романович стояв біля горна і розмовляв з учнями про ковальські справи, Рубін раптом додумався: "От візьму терпужок, всуну у вогонь, знатиме цей Лукійченко!" Каленик Романович, проте, руку перехопив. Рубін блиснув очима.

Життя своє Рубін прожив у сім'ї, де не спинялися чвари і п'яні бійки були побутом. З дванадцяти років хлопець з незрозумілою упертістю ставав на захист матері, і батько бив його чим потрапить і безжально. Хлопець не плакав, не кричав, тільки погляд його в такі хвилини світився злобою.

Рух коваля, що перехопив його руку, Рубін сприйняв як вступ до бійки. Він напружився, з усієї сили висмикнув руку, терпуг упав на землю, дзвякнув. Обличчя Рубінове налилося кров'ю, очі заблискотіли. Стиснувши кулаки, він стояв проти Калеиика Романовича. їх погляди стрілися.

До цього випадку Каленик Романович ще не виділяв Рубіна з купи інших хлопців. Одягнені однаково, однакових років, вони напочатку мало чим відрізнялися один від одного. Вибух, яким спалахнув цей чорнявий хлопець з широким лобом і красивими чорними бровами, провіщав, що за цією неначебто одноманітністю ховаються різні вдачі й темпераменти.

Поза, весь вигляд Рубіна спочатку здивували Лукійченка, потім він залюбувався ним. Дивлячись на цю сильну і водночас зіщулену постать, що ніби чекала удару, він подумав: "Е, хлопче! Та життя тобі не вистеляло шовкових доріжок. Палкий. З цього будуть люди. З таких завжди люди бувають".

Вголос вік наказав:

— Поклади, хлопче, на місце терпуг і слухай.

І слова Лукійченка, і його погляд обезкуражили Рубіна, бо в очах отих він побачив не безтямні вогні, як звик бачити у батька, а щось зовсім незрозуміле для себе, неначебто приховану симпатію. Згодом Рубін ще раз глянув у ці очі, але вони були вже інакші — жвазо заклопотані. Взявши в одну руку прут, а в другу молоток, Лукійченко почав говорити про залізо.

З залізом Каленик Романович прожив усе своє життя і, проживши отак, майже не міг зрозуміти людей, які не трепетали б, побачивши горно, розпечений прут заліза, сяйва іскор і бузково-синіх пластинок циндри. Йому навіть уві сні ввижалися оці горна, парові молоти, обжимні преси. Як же про ковальську справу він міг говорити байдуже?

Не роблячи над собою зусилля, Рубін заслухався і задивився на старого Лукійченка. Хлопця вперше за довгий час зігріло якесь солодке почуття втіхи. Це почуття зростало в міру того, як розпечений прут заліза в руках Калеика Романовича обертався в красиву кочережку. А

втім, не кочережка розхвилювала його, а вогонь горна і сяйво розпеченого до білого заліза. Охоплений цим почуттям, Рубін ступив крок наперед і, перш ніж сам зрозумів, що робить, сказав:

— Ану дайте я.

— На!

Каленик Романович поступається від ковадла, біля очей у нього збирається безліч зморщок, і кожна з них гукає Рубінові:

— Так, так. Сміливіше!

Рубін кує, і сам відчуває, що рука у нього б'є не так, що молоток не потрапляє, куди треба. Він зосереджує всю свою волю, щоб робота вийшла як слід. І ось його кочережка готова. Вона плескувата, кути неправильні, подзьобана невправними ударами молотка. Рубін дивиться на охололе й посиніле залізо сконфужено. Каленик Романович каже:

— Молодець. У тебе буде удар.

Почин Рубіна заразливий. З усіх боків чути: "Тепер я! Я! Я! Я!" Навколо Калеником Романовича комашаться учні, він губиться в цій колотнечі, а Рубін стоїть і прислухається до себе. Яке в нього закипає завзяття! Скільки сили він чує в своїх руках! Від хвилювання у хлопця підіймаються груди. Він ловить носом запах вугілля з горна, запах розпеченого заліза, і вперше в житті від цього запаху у нього починають ворушитися ніздрі.

За воротьми училища хтось торкнув за лікоть Лукійченка. Коваль озирнувся. Перед ним стояв Рубін. Він сказав:

— Я більше не буду. Ось побачите.

— Добре,— спокійно погодився Лукійченко.— Одначе скажи, чого в тебе таке дорогоцінне ім'я.

— Дід назвав,— пожвавішав Рубін.— Піп колись був розсердився на дідових батьків, і як у них народився хлопець, то й назвав його Македоном. І все життя люди дражнять діда: "Македон, убив вола кулаком". Він і придумав мені ім'я, щоб було красиве і щоб до нього трудно було причепити якусь приповідку.

Вони пройшли трохи. Рубін заговорив знову:

— Ви знаєте, рука у вас як залізна. Як перехватили мою руку з терпугом — дух захопило, так придавили! — І він з пошаною, але без боязні узяв праву руку Лукійченка і оглянув її з усіх боків. Рука була важка, костиста, з застарілими мозолями.

Пройшовши трохи і випустивши ковалеву руку, Рубін спитав, тепер уже засоромлено, непевно:

— Як ви молоді були, у вас рука така була, як у мене, чи сильніша?

Каленик Романович скоса глянув на дебелу руку Рубіна, помацав її і відповів:

— Твоя, либонь, чи не сильніша.

— Справді?! — аж скрикнув Рубін і увесь запалився рум'янцем.

Він провів Каленика Романовича аж додому і біля хвіртки сказав:

— Якщо хочете, я нарубаю вам дров або води принесу. Тільки не думайте, що я підлабузник. Мені просто .так хочеться.

Лукійченко, озираючи хлопця своїми уважними очима, відповів:

— Спочатку давай пообідаємо, а там видно буде.

Рубін вперше був на квартирі у Каленика Романовича. Як вона відрізнялася від небіленої, запущеної хати, в якій виріс Рубін! Тут все було прибране, чисте, вимите. Квартира Каленика Романовича складалася з двох невеличких кімнаток, одна з них правила за світлицю, а друга за кухню і їдальню.

В світлиці стояв святковий стіл, велике ліжко, заслане білим в'язаним запиналом; підлога була пофарбована світло-коричневою фарбою, заслана від стола до порога товстою шерстяною доріжкою. На вікнах росло багато квітів; Рубін побачив тут калачики і зведені на драбинки фуксії. В світлиці над диваном висіло дві великі фотографії. На одній із них Рубін пізнав Каленика Романовича. Друга, очевидно, зображувала хазяйку в її молоді літа. Запнута вона була якоюсь прозорчастою хусткою з квітами, розкиданими по всій хустині. Це була молода жінка з овальним красивим обличчям. Каленик Романович, з чорною, дбайливо підстриженою бородою, з товстими, теж чорними, вусами, у новій костюмній парі, нагадував багатих синків з кінофільмів про старе життя. Під фотографіями стояла і дата — золотом витиснений 190 І рік.

— А чого ви такі, як пан? — спитав Рубін трохи здивовано.

Каленик Романович глянув поверх окулярів на фотографії.

— Так тоді одягались,— сказав він.— А до того я ще тільки був оженився ось з Ганною Сильвестрівною, ну й причепурився як слід. Аякже. Прийде пора женитися, сам усе зрозумієш.

— А. я женитися не думаю,— відповів Рубін з серйозністю, на яку лише здатний був його вік.— До тридцяти років не оженюся, а тоді вже понесу голову під шибеницю.

— І це діло,— відповів Каленик Романович.— Поспішати нікуди.

Ганна Сильвестрівна почала готувати на стіл. Переходячи з кухні в світличку й назад, вона розпитувала:

— А батьки ж в тебе є? Рубін відповів:

— Батька в мене нема. А матір він замучив. Все пропив. День і ніч п'є. І ніде нічого не робить.

Рубін потемнів, насупився.

— Еге ж, брат, незаздрісне в тебе життя,— сказав Каленик Романович.— Що незаздрісне, то незаздрісне.

Ганна Сильвестрівна наготувала на стіл.

— Сідай з нами обідати,— сказав Каленик Романович.— Після морозу гарячий борщ зразу душу зігріє.

— Я не буду,— не підводячи очей, відповів Рубін.— Не хочу я їсти. Я їв уже сьогодні.

Ганна Сильвестрівна розсердилася:

— Ти оці витівки, Рубіне, кинь. Руки помив? Ні? Іди он у кухню, помий швиденько. Та мерщій, бо борщ захолоне. Ну!

Рубінові здалося, що це говорить не бабуся, яку він сьогодні вперше в житті побачив, а мати — так багато було спільного в інтонаціях, навіть в самому ладі мови. І він глянув на неї. Ганна Сильвестрівна таки справді сердилася, але сердилася таким добрим серцем, як сердилася і мати. Рубін підвівся і слухняно пішов у кухню мити руки. Тут тільки він відчув, як йому хотілося їсти.

— Я, брат, твої хитрощі знаю,— гомоніла тим часом Ганна Сильвестрівна.— Не хочу, не хочу! А чого не хочу — сам не знаєш. Ти, чоловіче добрий, тільки покуштуй мого борщику, а як вже покуштуєш, то за сто кілометрів прибіжиш і скажеш: "Бабусю, мерщій дайте пообідати".

Вона ще довго гомоніла, і Рубінові без міри приємно було слухати її старече бурчання.

Після обіду мужчини, забравши лопати, пішли відкидати сніг, що нападав за день. Снігу було вище колін; він лежав важкою ковдрою на землі і позависав мохнатими бровами на гіллі дерев.

Вони поодкидали сніг від порога, пробили стежку до колонки — через увесь двір аж на вулицю. Колонка стояла на горбику, тут було слизько, розлита вода позамерзала, легко було впасти. Каленик Романович пішов по пісок, а Рубін задивився на вулицю. Вона мало нагадувала ті вузькі вулиці, які Рубін бачив досі. Простору тут було так багато, що проїжджа частина просто губилася серед тих смуг, які прилягали до дворів і хвилястим широким сніжним потоком спускалися кудись до залізничних колій.,

Вниз із гори поодинці і по кілька вряд мчали санки з хлопцями й дівчатами. Простір був їм тут і воля! Рубіну самому захотілося вчепитися в якісь санки і гнати, й гнати вниз скільки сили.

Посипавши піском біля колонки, Каленик Романович теж задивився на гулянку. Ось якісь санчата почали наближатися до них. Каленик Романович спинив їх, сказавши:

— Володю, покатайся з Рубіном, вш вперше на Соло-м'янці.

Вслодька загальмував ногами санки, дружелюбно глянув на Рубіна, крикнув: "Сідай ззаду" — і запрацював знову ногами, відпихаючись з місця. Рубін сів у Еолодьки за спиною, санки рушили вниз. Місцевість була ніерівна. Вибої, круті пороги чергувалися з рівними площинами. Сипався ледве помітний сніжок; всю Солом'янку затягла біла імла. Спалахували вигуки, скрихи, сміх, голоси наступу і благання. Від швидкої їзди дух забило Рубінові, і рік закричав скільки сили: "Га-га-га! Гур-р-ра!" Щось подібне кричав і Володька.

Санки промчали через один поріг, другий, полетіли кудись вниз у прірву, а коли Рубін отямився, вони вже наближалися до колій. Тут вони вскочили в якусь канаву, перекинулися, і обидва полетіли сторч головою в сніг. На гору, щоб було веселіше, вони навперемінку везли один одного.

На горі, на самому старті, хвіртка в одному дворі розчинилася, і закутана в білий в'язаний пдаток жінка гукнула Володці:

— Обідати!

— Добре! — відгукнувся Володька і обернувся до Рубіна: — Катайся сам. Я швидко. Тільки розганяйся добре.

Рубін розігнався. Володька підштовхнув його в спину, і сани помчали. Ду;$ захоплювало. Рурін наздоганяв такі ж самі санки з хлопцями, дівчатами обминав малюків і переможно кричав: "Гур-р-р-ра!"

На тому місці, де горбом підіймався перший поріг, він побачив дівчину. Дівчина була довгонога і довгорука, пальтечка вистачало їй лише до колін, рукави теж ніяк не могли як слід прикрити ліктів. Зате шерстяна біла хустина на ній була величезна і обрамляла обличчя, як клубок морського шумовиння. Дівчина зиркала на Рубіна якимсь дивним поглядом, насмішкуватим і зухвалим. Щоки в неї були червоні як жар, очі поблискували. Якась інша істота, здається, хлопець у величезному батьковому кожусі, з рукавами, які діставали до землі, репетувала: "Мдріонілко! Квітко-о-о, не бійся ти його!"

І цю дівчину, і цього хлопця Рубін бачив лише якусь хвилину — санки мчали з найкрутішого місця гори. Дівчинка з отими довжелезними ногами враз зірвалася з місця, кинулася до Рубіна, упала на землю, викинувши вперед руки, і слідом за цим щось з усієї сили смикнуло санки. Рубін вилетів з них і, не спиняючися, покотився вниз з кручі. Він перекидався, орав носом сніг, летів сторч головою. Спинився Рубін аж у канаві.

Коли він, обтрушуючись, підвівся, санки з отією дівчиною вже мчали з гори, а хлопець у батьківському кожусі, розмахуючи над кручею довгими рукавами, як вітряк крилами, кричав щасливо: "А-та-та-та!" Дівчина пролетіла повз Рубіна, показала йому язика, крикнула:

— Ну, як — добре?!

Рубін скільки сили погнався за нею, але коли добіг вниз, дівчина вже почала видиратися з санками на гору. Коли вони порівнялися, вона спитала:

— Тепер знатимеш?

— Ось надаю тобі — сама знатимеш!

Рубін кинувся до дівчини, але вона встигла впасти, і він, перечепившися через неї, полетів знову вниз. Вона реготала; падав сніжок; з гори долітали скрики й благання...

Коли Рубін, задих&вшися і почервонівши до кінця вух, видерся до старту, щоб розправитися з веселою дівчиною, її на вулиці вже не було. І він про це щиро пожалкував.

Рубін подружив з Калеником Романовичем та Ганною Сильвестрівною. Він почав часто бувати у них, грав з хазяїном у дамки 2, інколи бігав до колонки по воду, слухав радіо. Тут йому було дуже хороше, але за найкращі години для себе він вважав ті години, коли вони з Калеником Романовичем залишалися біля горна, і старий коваль вводив Рубіна в таємниці свого ремесла, давав йому завдання і, розчерво-нілий, нетерплячий, стежив за тим, як хлопець невправно орудував молотком.

Одного разу, коли Каленик Романович і Рубін грали в дамки, в двері хтось постукав чужим стухом, і в кімнату зайшов хлопець з дорученням від начальника цеху запросити Каленика Романовича на завод у важливій справі.

Рубін побачив, як Каленик Романович відразу змінився. Він ще був у домашній блузці і туфлях з товстої повсті, обрамлених білим козячим хутром, а вже здалося, що обличчя його вкрите сірим кузнечним порохом і хода стала такою, якою ходять в цеху робітники, які ціну собі знають.

Ганна Сильвестрівна винесла з хижки і струснула на дворі шкіряний фартух, в багатьох місцях поцяткований чорними пропалинами, склала його і зав'язала в полинялу якусь ситцеву шматину.

Це запрошення для неї, як і для Каленика Романовича, не було чимсь буденним, бо все тут, що стосувалося ковальства, не було ділом

буденним. Каленика Романовича так собі не викликали. Лише дуже велика невправка могла змусити адміністрацію цеху, де працюють сотні ковалів, звернутися до авторитету коваля відставного.

Ганна Сильвестрівна віддала Каленику Романовичу згорток і, стоячи біля нього, не знать для чого обсмикнула старий робочий піджак його, струсила з рукава смужку крейди. Коли всі почали виходити з кімнати, Ганна Сильвестрівна обома руками погладила плечі чоловікові і тихо промовила: "Ну, йди, іди з богом".

Рубін вийшов найостаннішим з хати і вже на вулиці, біля хвіртки, спитав:

— А мені можна, Каленику Романовичу?

— Аякже,— відповів старий коваль, зиркнувши ка Рубіна.— На заводі ж не був — подивишся.

В цеху з'ясувалося таке. Розірвався крюк від пульманівського вагона, і треба було його зварити. Цехові ковалі як не бралися, що не робили, діло в них не виходило. Розламаний крюк із слідами зварювання лежав на довгій чорній залізній лаві.

Біля крюка Каленик Романович з Рубіном знайшли кілька молодих ковальських помічників і коваля Кальни-болоцького, похніопого і непривітного. Помічники привіталися, коваль — відвернузся, ніби ніколи й не зустрічався з Калеником Романовичем. Каленик Романович знав цього чоловіка. Це була небезпечна людина, в'юнка, мстива. Завжди траплялося так: коли заводські організації ставали на боротьбу з фальшивістю, ледарством, бракоробстзом, він в якийсь незрозумілий спосіб викручувався, і випливав наверх, і, замість того щоб самому відповідати, притягав до відповідальності інших. Його боялися і ненавиділи.. Але він мав великі зв'язки, і його ніхто не наважувався зачепити. Каленик Романович, побачивши його, нишком сплюнув.

— А чого він сам не зварює, хіба він не вміє? — тихо спитав Рубін.

— Це поганий чоловік,— відповів Каленик Романович.— Фальшивий.

Хлопець, який прийшов разом з ними у цех, подався шукати начальника цеху. Один з помічників побіг кудись в цехові закапелки і повернувся з стільцем.

— Сідайте, Каленику Романовичу,— сказав він, і в голосі його Рубін відчув глибоку пошану.

Каленик Романович повернувся до хлопця, неначе придивляючись.

— Не пізнаєте? — спитаз помічник.— Я ж онук Андрія Максимовича.

— Серьожка?

— Еге ж,— жваво відповів він.

Рубін прислухався до розмови і зрозуміз, що Серьожчин дід — товариш Калеиика Романовича, що вони дружили обидва з самої молодості і що той дід вже помер, а Серьожчин батько ке повернувся з війни.

Аж ось Серьожка спинив розмову і стримано став осторонь.

До Калеиика Романовича наближався якийсь старий чолсівік в давній шкіряній куртці і шапці з шкіряним порижілим верхом, голений, з маленькими колючими посивілими вусиками під носом. Ось він побачив Калеиика Романовича, і Рубін помітив, як вираз обличчя його змінився. То він був зосереджений і заклопотаний, а тепер в очах його з'явилося привітне світло. Він швидко пішов вперед, простяг руку, стиснув міцно за руку Калеиика Романовича, скрикнув:

— Скільки літ, скільки зим!

— Та давненько вже не бачилися,— відповів Каленик Романович. Його обличчя теж змінилося, біля очей назбиралося багато малесеньких зморщок — вони так збігалися завжди, коли Каленик Романович чув щось хороше або зустрічав людей, яких любив чи поважав.

Рубін догадався, що це прийшов начальник цеху, Іван Матвійович Хворост. "Мабуть, довго вони працювали отут разом,— подумав він.— Бач, як скучили один за одним".

Справді, радість зустрічі просвічувалася з кожної рисочки обличчя обох цих людей. Вони почали розмовляти про своє домашнє життя. Рубін чув, як начальник спитаз про Ганну Сильвестрівну, про Володимира, сина Калеиика Романовича, який працював у Красноярську, а Каленик

Романович і собі почав розпитувати про жінку і синів та дочок начальника цеху.

Як це кінчили, Хворост взяв обома руками за плечі Калеиика Романовича, відштовхнув трохи від себе, сказав:

— А ви ще герой, Каленику Романовичу. Герой, герой! — і після паузи додав: — Ну що ж, послужіть ще раз заводові, виручіть.— Він став серйозний. Серйозного вигляду набрав і Каленик Романович.

Вони підійшли до крюка. Обидва куски його мали на собі сліди невдалого зварювання.

— Я вже дивився,— промовив Каленик Романович.

— Краще б на таке не дивитися,— відповів начальник цеху.

Кальниболоцький десь зник. Помічники стояли, поопускавши голови або дивлячись кудись вбік. Хворост спинився біля них.

— Ви, товариші,— сказав він,— самі розумієте обстановку. До нас на винятковий випадок прийшов майстер ковальської справи, і я прошу вас виконувати всі його розпорядження як безпосереднього начальника. Ну, з богом.

Він зробив кілька кроків від горна, і зір його несподівано спинився на Рубінові. Придивившись і, очевидно, не впізнавши його, він спитав:

— А ви тут чого?

— Та це мій, Іване Матвійовичу,— виступив вперед Каленик Романович.— Рекомендую: Рубін Максимович Приходько, з нашого ремісничого училища.

Начальник цеху оглянув з голови до ніг Рубіна. Оглядини ці, очевидно, задовольнили його, і він спитав старого коваля:

— А ви своєї лінії не залишаєте? Це ж котрий: сьомий, восьмий?

— Але ж парубок який! — весело відповів Каленик Романович.— З шибки вирізав круг, як під циркуль!

Від такої рекомендації Рубін почервонів як рак і опустив голову, і вже не чув дальшої розмови як слід,— здалося тільки йому, що ця розмова була дружня.

Коли начальник цеху пішов, Рубін обернув голову до Каленика Романовича і хотів сказати, навіщо він згадав про шибку, але не наважився. Насунувши кепку на лоба, Каленик Романович уже стояв, схилившись біля уламків крюка. Спочатку він тільки дивився на попалені

вогнем кінці його, потім взяв молоток; від його ударів з заліза товстими кусками посипалась циндра. Він похитав головою.

Серьожка сказав:

— Оце як бачите. Згоріти згоріло, а зваритися не зварилося.

Каленик Романович поклав молоток. Сепьожка, який стояв напоготові, спитав:

— Горно?

Каленик Романович махнув рукою і зробив крок до стільця. Один з помічників, пішовши слідом за ним, сказав:

— Вам тут погано буде сидіти. Вам отут буде краще.— І, не ждучи, що відповість Каленик Романович, він переставив стілець. В його рухах, у виразі обличчя було щось таке, що ріднило його з начальником цеху, і Рубін зрозумів, що Каленик Романович тут був не Калеником Романовичем домашнім чи навіть училищним, це була людина, з якою рахувався весь цех, від його начальника до ковальського помічника. І сам Рубін почав заражатися цим почуттям.

Каленик Романович сів, обдивився навколо. З цього місця йому було добре видно горн, людей біля нього, і водночас він не заважав ні робітникам, які проходили цехом, ні помічникам.

Крюк мав сімдесят міліметрів в діаметрі. Помилка Каль-ниболоцького полягала в тому, що він, не зумівши прогріти наскрізь заліза, спалив його і, коли почав варити, у нього нічого не вийшло.

При початку робіт не всі помічники були на боці Каленика Романовича. Всі вони навчалися в училищах і вважали, що знають таємниці ковальської справи не гірше за інших, а тому, як і

Кальниболоцький, були переконані, що причиною невдачі з крюком було залізо, непридатне для зварювання. Воно не прогрівалось як слід і починало горіти, раніше, ніж метал був готовий під молот. Тому й вирази облич у декого з них були скептичні. Один навіть сказав, зиркнувши в бік старого коваля: "Боюся, що і в цього варяга нічого не вийде". Тим часом Каленик Романович, глянувши на заходи Серьожі біля горна, враз спинив його рухом руки.

— А що таке? — спитав, підійшовши, Серьожка.— Я вас не розумію.

— Вибери з центра горна вогке вугілля, наклади сухого.

— Але ж! — здивовано глянувши на Каленика Романовича, скрикнув хлопець.— Для горна завжди вживається лише вогке вугілля!

— ї буде у вас мокре варіння. Залізо погорить, а нагрітися не нагріється. Роби, Серьожо, як належить робити. І зваж, та і всі ви, хлопці, слухайте: що товсте залізо — то не тонке. І кожен випадок вимагає свого підходу. Нам треба багато жару, без сухого вугілля його не доможешся.

Вираз обличчя в Серьожі з скептичного став спантеличеним, він позирав то на своїх товаришів, то на Каленика Романовича, але наказ виконав.

Ось розгорілося вугілля, взялося жаром. Спочатку цей жар пробирався лише між зигзагуватими щілинами й розколинами великої вугільної шапки, потім щілини почали більшати, зливатися, вогонь запалав з усіх боків, побіг по шапці вгору, розтяв її ясними смужками до самого верху. Спалахували червоні язики, і чим далі, тим жар ставав більший.

Коли горн був уже готовий, чотири помічники і Рубін п'ятий взяли крюк і поклали розломом у жар.

Каленик Романович сидить на стільці, і коли підводить вгору руку, помічники обертають важке тіло крюка, а Серьожка це ж саме робить з відламаним його кінцем. Вугілля в горні зовсім розгорілося, кінці крюка почали червоніти.

Кузня двигтить від важких ударів парових молотів; десь збоку дзвонять ручні ковальські молоти, всуміш з ударами таки ж ручного молота.

Рубін заслухався і за цим не помітив, як Каленик Романович підвівся, став біля горна, глянув зблизька, махнув рукою:

— Піску!

Два помічники і Рубін обертають важке залізо. Серьожка кидає на розчервонілий край його пісок, потім перевертає і обсипає піском і одламаний край крюка.

Від ударів піщинок по залізі посипались іскри. Яке чарівне видовище! Рубін дивиться, і, як в казці, до нього долітають слова Каленика Романовича: пісок уберігає залізо від горіння і разом з тим допомагає кращому його прогріванню. Іскра заліза, готового до зварювання, повинна бути прозорою і чистою, еге ж, п р о з рою і чистою!

Рубін дивиться на горно, на іскри, які від ударів піщинок летять із заліза, і не може уявити іскор, чистіших і прозоріших за ті, які він бачить зараз.

Нагрівання, здається, триває довго, страшенно довго. Крюк обертають ще раз і ще раз, посипають піском, від цього знову і знову летять іскри.

І знову, задивившись у вогонь, Рубін не помічає, як Каленик Романович підводиться із стільця. Зарухались його сиві брови, ожили очі. Він підходить до самого горна, торкає за плече Рубіна:

— Замічай, Рубіне! — і кинув жменьку піску на залізо, біле," аж неначе прозоре. Залізо заблискотіло, і з нього посипались іскри.

— Бачиш?

Рубін дивиться на цей фейєрверк. Йому мерехтить в очах.

— Замітив? Чиста? Чистішої вже не буде! Фейєрверк ще не встиг загаснути, а Каленик Романович

вже повернувся до Серьожі.

— Під молот! Підготуватися!

Помічник і Рубін кинулися до крюка і почали обертати, щоб віднести до ручного ковадла.

— Відставити] Під паровий!

— Каленику Романовичу, але ж...

Перший раз, коли варили з Кальниболоцьким, крюк клали під ручний молот. Наказ Каленика Романовича спантеличив помічників. Вони уставилися на нього очима.

Коваль похитав головою:

— Сімдесят міліметрів під ріучний молот?! Ая-я-я! І крюк поклали під молот паровий.

Біля молота став сам Каленик Романович. Рух руки — і молот шалено і весело загупав підлітаючи вгору і опускаючись вниз. Полетіли фонтани іскор. Складені краями два куски металу з першого удару вгрузли один у одного. Наступні удари без жалю їх місили, і залізо слухняно зв'язувалося, як зв'язуються у вмілих руках два куски тіста.

Почався процес зварювання. Обидва крюки зварювалися не поверхнево, а серцевиною, зчіпалися молекули з молекулами в самій глибині залізного стрижня. Помічники дивилися широка відкритими очима. Кожен рух майстра викликав у них подив, навіть заздрість.

Молот усе гатив і гатив. Каленик Романович мовби прикипів до нього, ніби народився тут і ніколи не збирався залишити цього свого місця. Він неначе увесь одсвічувався внутрішнім жаром, і Рубін задивився на ньбго.

— Годі! На горно!

Крюк знову поклали у жар.

Крюк нагрівся. Молот знову бгав і місив розпечене залізо. Каленик Романович, зосереджений і бистрий, стежив за ним, не спускаючи очей. Проте молот гупав не так, як раніше. Тоді він місив залізо завзято, безоглядно, тепер в рухах його помічалась обережність.

Веселі іскорки сипалися на Калеиика Романовича. Ще кілька рухів, завмираючих, ніжних, як дотик пелюстки, і молот спинився. Крюк почав швидко червоніти; потім метал посинів, а коли захолов, став аж бузковий. Всі стовпилися навколо: на місці зварювання не було видно ніяких швів, залізна маса обох кінців скипілася в одно.

Каленик Романович почав витирати руки, повільно скинув свій фартух, простяг його Рубінові.

— Вже? — спитав Рубін непевно.

— Вже,— відповів Каленик Романович.— Тепер він швидше по цілому розірветься, ніж по звареному.

Хлопці оточили Каленика Романовича.

— Як це у вас здорово! — скрикнув Серьожа.— Ви тільки гляньте,— гукнув він до товаришів.— Ні, ви тільки гляньте!

— Багато будете хвалити — перехвалите,— відмахнувся Каленик Романович.

З цеху Каленик Романович вийшов дуже схвильований і разом з тим у великому піднесенні. Око не зрадило, не схибила рука! В душі у нього ніби гриміла музика, як гриміла вона в дні давні, колишні. Але чим далі ішов він, тим частіше в переможні звуки вплiталися інші звуки якогось жалю. Жалю за тим, що так швидко усе минає і за плечима старість. І хто його знає, чи не є це останній його зліт, остання перемога?

Спочатку, як вийшли із цеху, Калеиику Романовичу хотілося швидше дійти додому, побачити Ганну Сильвестрівну і про все їй розказати, як розказував він завжди раніше. Він знав, що й вона дома жде не діждеться, і летів, летів. Але чим далі від цеху і ближче додому, тим кроки його ставали повільніші, в душі тужили невеселі скрипки...

Рубін ішов за Калеником Романовичем, ніс рукою його фартух, закоханими очима дивився на нього і думав про наступні дні своїх перемог і тріумфів. Авжеж, він не буде сидіти склавши руки, він почне працювати, як сам чорт, і — навчиться. І як оце тепер Каленика Романовича викликають на допомогу, так викликатимуть і його, і назвуть майстром ковальської справи...

Ці думки, мрії і роздуми не пропадали для хлопця даром. Він тепер знав справжню ціну Каленику Романовичу, ходив за ним невідступно і пильно прислухався до його слів. Але не завжди, звичайно, адже він був ще хлопець, якому хотілося засунути терпуг у горно і вирізати у шибці круглу дірку!

В кінці зими у Рубіна сталося велике горе. Прийшов лист з радгоспу, що померла мати. Хлопець залишився круглим сиротою, бо батько ще раніше розбився, упавши п'яний з мосту.

Рубін сидіз на вікні в коридорі, дивився на талий сніг у дворі, на струмочки, що вже бігли по землі, і схлипував. Все всередині йому боліло, мов там була відкрита рана, яка, здавалося, і загоїтися не могла. Як він тепер буде жити на світі? І як це тяжко усвідомити, що матері, яку він так любив, вже немає на світі і ніколи не буде, ніколи він її вже не побачить, не почує її голосу, не загляне у вічі.

Від цих думок Рубін починав дужче схлипувати, всередині наростав такий біль, що паморочилося з голові.

Вночі хлопець не міг заснути. Чергова по коридору кілька разів напувала його холодною водою. Рубін лежав ниць на постелі і тужив.

Не спромігшися заспокоїти в кімнаті, добра жінка вивела його на свіже повітря, і він сидів на ґанку, поки не почало світати.

В їдальні Рубін не торкнувся до їжі на уроках сидів понуро, важко зітхаючи й схлипуючи.

Каленика Романовича вразив вигляд хлопця: він був блідий і змарнів за ніч так, що не можна було пізнати. Після уроків коваль забрав його до себе — до Ганни Сильвестрівни. Хлопець ішов мовчки, опустивши голову: в кімнаті знову розридався і, упавши головою на стіл, повторяв: "Я ж тепер її вже ніколи не побачу на світі".

В хаті було сумно. Всі мовчали і мовчки зітхали. Від їжі Рубін знову одмовився, тільки жадібно випив води. Ганна Сильвестрівна послала йому на дивані; він знову не міг заснути і лежав, обнявши подушку. Заснув він пізно, виснажений, вимучений, схлипуючи уві сні.

В училище вони пішли вдвох, і, як ішли, Каленик Романович сказав:

— Якби ти схотів, то я взяв би тебе жити до себе. Ти подумай. Бо куди ж тобі тепер?

Наближалася літня перерва, і, справді, де було дітися хлопцеві?

Він так і залишився у Каленика Романовича. Втрату матері хлопець переживав бурхливо і гостро. Два місяці він був несхожий на себе — притих, ходив задуманий і зосереджений. Лише коли сонце почало припікати по-літньому і Солом'янка вкрилася зеленню, а по глухих садах її заспівали солов'ї, Рубін очуняв і очі його знову заблищали.

Живучи у Каленика Романовича, він намагався бути серйозним і витриманим, а насправді у нього було ще багато хлоп'ячого. Рівна течія життя його була заповнена спалахами вчинків дивних і несподіваних. Він бився з хлопцями на вулиці, тікав з уроків, просився до товариша і їхав на Дніпро, каявся у всьому, обіцяв виправитися і знову шкодив.

Каленик Романович сердився, Ганна Сильвестрівна дорікала:

— І що ти оце собі думаєш, Рубіне! Виженуть тебе з училища, хто ж тебе на завод візьме — дикого і неграмотного!

Рубін мовчав, сопів, потім признавався:

— Хіба я, бабусю, хотів. Мені й на думку не спадало. А як воно все стається, я, їй-право, не знаю!

— Вітру у тебе в голові багато,— казала Ганна Сильвестрівна.

— Я буду брати себе в руки,— обіцяв Рубін, і це була чесна обіцянка, і він дотримувався її до... наступного разу.

Був прекрасний літній ранок. Рубін сходив з Ганною Силь-вестрівною на базар, приніс кошики з продуктами, поснідали.

Каленик Романович пішов десь у своїх справах. Ганна Сильвестрівна лягла відпочити, щось надто у неї ослабіли ноги — ходити з базару доводилося на гору, а літ їй було вже багато.

Рубін узяв мітлу, замів біля порога, полив великою поливальницею бузок, що ріс за домочком, спушив гострою залізячкою землю між рядками помідорів — у них росло на городі двадцять квадратних метрів помідорів — і сів читати. Попалася йому повість Нечуя-Левицького про Кайдашеву сім'юЗ, він поглинав сторінки за сторінками, обурювався, сміявся і лаявся: "Ну й сімейка, ну й життя, хай йому лиха година!" Ні, коли Рубін і згоден жити, то лише з такими людьми, як Каленик Романович, Ганна Сильвестрівна. Це люди зовсім інші. Що говорити!

Він так зачитався, що Володьці довелося цілу хвилину торсати його, поки він зміг одірватися від книжки.

Володька присів біля нього.

— Ти що зараз робиш?

— Бачиш — читаю.

— А потім?

— Прийде Каленик Романович — в Совки 4 поїдемо, він до племінника, а я в ставку покупаюся.

— А ти знаєш,— сказав Володька,— у Бондаренчихи налилися вже ранні яблука, а стара попхалася на базар. їй-право!

— Та ну!

— Правду тобі кажу.

— Ні, не хочу,— відповів Рубін.— У мене, брат, стільки всячини за плечихма, що не знаю, як мене і терпить Каленик Романович. По зав'язку! Рад, а не можу. Кажеш, поспіли?

— На весь провулок пахтять. Ось ходім.

— Понюхати? Ну що ж, понюхати можна. Ходім. Рубін відклав книжку і пішов за приятелем не на вулицю,

а кудись через перелази і дірки в огорожах. Вийшли вони в глухий завулок. Завулок біг круто вниз, весь заріс кущами білої акації.

Стежка йшла по самому дну ярочка, бо цей провулок був разом з тим і сточищем, куди весною і в грози збігали потоки води. Садиби й сади по схилах не спускалися низько, а обережно спинялися своїми огорожами на самій бровці ярочка.

Хлопці, як вийшли в завулок, так і загубилися в заростях акації, гігантських будяків і дикої лози. Зовні ці зарості здавалися непролазними джунглями, насправді ж при землі вони були попробивані десятками доріжок, рухатися по яких здебільшого доводилося рачки.

В акацієвих заростях уже чулося сопіння і стриманий шепіт. Рубін і Володька знайшли тут Василя і Максима. Василь і Максим теж говорили про запах в саду Бондаренчихи, що сьогодні вперше порушив спокій Солом'янки.

На місці з'ясувалося таке: Бондаренчиха справді пішла на базар, дома залишилася тільки її онука Валька, але Валька була страшенна соня, і припущення, що в цей час вона могла не спати, було неймовірне.

Рубін, не заходячи довго в суперечки, зійшов на стежку, що вела до саду Бондаренчихи, і тихо рушив вперед. Стежка йшла круто вгору. Рубін нагнувся і поліз рачки. Дертися довелося далеко й високо.

В гущині зарості, де повітря стояло непорушне, було жарко, Рубін спітнів. Зате яка ж краса розкрилася перед ним, коли він видерся нарешті на останню терасу.

Сад Бондаренчихи від моря акацієвих джунглів відділяла лише сяка-така огорожа з дроту, заліза та дощечок з дерев'яної тари. Ця споруда була густо обтикана терновими й грушевими гілками: в одному місці Рубін побачив на ній латку з старого валянка, в другому таку ж саму латку з розгорнутого циліндра великої консервної банки.

Сад за огорожею вражав чистотою незвичайною. Все тут було скопане, прополене, вигладжене, висмикане, полите, підв'язане. Стежечки Бондаренчиха посипала білим піском, в тіні під грушею білілі вискреблеиі до воскового кольору лавочка і стіл.

Над всією красою світило сонце, пролітав вітрець, гойдаючи гілки вишень, яблунь і груш.

Краєвид зачарував Рубіна. Та ось вітрець обернувся і війнув не в садок, а з саду. І зразу ніздрі у Рубіна затрепетали. Ні з чим не зрівняний аромат першого яблука пролинув над світом. Рубін втяг повітря і занімів.

За огорожею, за десять метрів від неї, підносилася вгору яблуня, обважена плодами, що нагинали гілки до землі. Стовбур, вибілений до сяйва розпеченого заліза, світився проти сонця, він був низький і перша гілляка відходила од нього за півтора метра від грунту. Щоб вона пе відчахнулася під вагою фруктів, Бондаренчиха підперла її дубовою розсохою. Три молоді пружкі гілки і на них десяток яблук опускалися до самої землі. Не треба було навіть рук підіймати! Стань рядом, зривай і клади за пазуху.

Промінь сонця порснув між розхиленими гілочками і впав ка яблуко. Рубін побачив його в усій його красі.

План, як проскочити у сад до Бондаренчихи, Марини Василівни, визрів у нього відразу. Не розмірковуючи довго, він витяг з кишені ножа, розкрив його і встромив у землю під нижньою дротиною огорожі. Щоб закрити в садок доступ Шарикам, курям і котам, Марина Василівна межу саду виклала валиком з дерну.

Рубін розтяв цей вал в двох місцях і вирізану пластину відсунув набік. Утворилися ворота. Але вони були надто низенькі. Кілька ударів ножем розпушили землю. Рубін вигорнув її на себе і знову пустив у хід ніж.

4 Працював він тихо, безшумно, жодна билинка не поворухнулася. Навіть півень, що пасся за десять кроків по той бік саду, не підвів голови.

Як усе було готове, Рубін обернувся до Володьки і прошепотів пристрасно:

— Дивись і, коли що,— бий тривогу!

Володька мотнув головою, і Рубін поліз попід дротиною теж безшумно. Десять кроків, які відділяли його від яблуні, він проповз на

животі, під знадливою гілкою підвівся, взяв її в руки, нагнувся і потонув носом у пишному гроні.

Так без краю чудесно пахло! Такий був незвичайний день! Все було, як у казці. І чого це обов'язково треба красти? А коли б, щоб не красти, сісти отут, на узгір'ї, і дивитися, як випливає з марева Батиєва гора5, як море повітря хлюпає сюди звідкись з степів і лісів?

Рубін втяг повітря, глянув ще раз на чарівний привид Батиєвої гори і простяг руку до яблука. Пора було рвати.

Увесь сон скінчився несподівано. Біля яблуні стояла Бондаренчиха, Марина Василівна. На ній була сліпучо-біла батистова кофта, як завжди. Як завжди, вона була охайна, підібрана. На голові була підібрана волосинка до волосинки, погляд розумних очей був променистий. Чистоту випромінювали навіть її домашні туфлі — червоні, з зеленими цяточками на носках.

— Здрастуй, Рубіне,— сказала вона.— Що це ти отут робиш? Нюхаєш? Добре пахне?

Вона ні сердилася, ні дивувалася. Легка посмішка ледь-ледь світилася на її губах.

Рубін почервонів увесь. Володька, який мав бити тривогу, відчайдушно запідпадьомкав перепелом. Марина Василівна махнула в бік джунглів рукою:

— Пізно, Володько,— і додала з тим самим легким смішком:— Ех ти, сторож! — Володька сконфужено стих. Вона звернулася до Рубіна:— А ти дивний, парубче. Ти, якщо хочеш знати, навіть красти яблук не вмієш. Дивний у тебе звичай: в сад ходиш через пролазку і чого? Нанюхатися міг і з того боку, з-за огорожі. Ну що ж, всякі люди бувають.

— Я не хотів красти,— похнюпо відповів, нарешті, Рубін.— Хлопці кажуть: "Вже пахне". Я й не здержався.

— Гаразд. Добре. Спробуємо повірити. Однак чи повірить у це Каленик Романович? Збирайся, ходім.

Рубін спідлоба глянув на Марину Василівну. Перший переляк у нього пройшов, в голові билися думки, як вийти з цього становища. Тікати! Просити? Як тікати? Як просити?

За огорожею спокусливо шелестіли зарості білої акації, заманливо чорніла пролазка. Кінець кінцем можна з розгону просто перелетіти через огорожу.

— Я нікуди не піду,— сказав він нарешті, похмуро нагледівши дільницю огорожі, виплетену не з колючого дроту. "Отам стрибну і прощай, Марино Василівно".

— Цікаво,— промовила з тією самою посмішкою Марина Василівна.— Що ж ти тут ночувати будеш? Чи, може, назираєш, де можна краще перескочити через тин. Га? Що ж, можна й так, тільки, Рубіне, нічого з цього не вийде. Ти Ж сюди іще не дивився.

Рубін обернувся і глянув, куди показувала хазяйка саду. З лівого боку у неї біля ноги стояв Шарик, кудлатий двірняк з надгризеним вухом і з трьома глибокими шрамами на голові.

Шарик, піднявши голову, спокійно дивився на Рубіна, але спокій цей Рубін знав! У Рубіна похололо в серці. "Ну ж і влип",— подумав він, і холодний піт виступив у нього на лобі.

— Ну, то що ж, пішли?

Рубін рушив, тягнучи ноги, потім спинився, сказав:

— Бабо, що хочете, робіть, тільки не кажіть дома. Я вас дуже, дуже прошу. Я вам що завгодно зроблю: сад поливати буду, воду носитиму, тільки не кажіть.— Він з надією підвів очі на Марину Василівну.

— Піймавшися, ви всі такі добрі. А от поки не піймався, не надумався: "Дай піду бабі підсоблю трохи: підтопталася баба".

Вони рушили знов. Марина Василівна говорила правду. Рубін так-таки ніколи й не додумався до цього. Марина Василівна тим часом далі говорила:

— А це хіба справедливо, Рубіне? Як по правді розібратися, то совісті в тебе немає. Я з дідусем твоїм, Калеником Романовичем, вік по сусідству звікувала, а кривди від нього не бачила. Бо в нього совість є, Рубіне. Чи, може, немає?

— Бабо,— сказав Рубін.— Пустіть мене, бабо. Не хотів я, бабо, ваших яблук!

— А хто ж за тебе опинився у мене в саду?

— Я не знаю, бабо, як це сталося. От, їй-богу, не знаю!

— Гаразд, до діда підемо, з'ясуємо. Він у всьому розбереться.

Рубін спинився, ліг на землю і сказав:

— Як до діда вести, краще отут візьміть і вбийте на місці.

— Шарику, підведи його,— строго промовила Марина Василівна.

Шарик підійшов до Рубіна, смикнув за штани, загарчав.

— Уставай, штани порве, а штани казенні. Перед училищем треба відповідати за них.

Рубін потрапив у пастку, з якої виходу не було.

"Ну що ж, хай ведуть,— подумав він. На мозок його напливла якась страшна тінь.— Хай ведуть. Все одно мені після цього не жити". Він стих і сказав глухо:

— До діда, то й до діда. Пішли. Ступав вій важко.

Тіло його закам'яніло, ноги стали неслухняними, щедрий піт вкрив йому обличчя, і хлопець то білів, то червонів. Поріг у хвіртці став для нього непереборною перешкодою. Лише коли Марина Василівна підштовхнула його, він знайшов в собі сили переступити через нього.

Каленик Романович і Ганна Сильвестрівна сиділи вже в холодочку під вербою і пили чай. Побачивши Рубіна і Марину Василівну, Ганна Сильвестрівна сплеснула руками:

— Господи! Невже це Рубін лазив у сад?

— Ба ні,— зирнувши на Рубіна збоку, промовила мирним, навіть здивованим голосом Марина Василівна.— Біля хвіртки отам стояв.

Каленик Романович обернувся, глянув на Рубіна. Рубін стояв знеможений, з слідами сліз, розтертих по обличчю, з очима, опущеними в землю, і з виразом на обличчі горя і якогось остаточного і похмурого вирішення.

— А заплаканий чого, замурзакий?! — не вгавала Ганна Сильвестрівна.— Де ж це ти був? З хлопцями знову бився? ї коли ти вже розуму наберешся?! Все як не гулі, так бійка...

Каленик Романович тим часом, оглянувши хлопця, сказав:

— Геть з очей, бузуві́ре! Умийся піди, ач який розмальований. Ану руки покажи. Господи, та вони в тебе, як у маленького. Ех, біда з вами. Поморочишся, поки виростуть,— звернувся він уже до обох жінок.

Голос у Каленика Романовича був хоч і сердитий, але звучало в ньому більше батьківського бурчання, ніж серця, і Рубін це відчув.

Поки він дійшов до умивальника, тяжкі його думки,— а тяжкі тому, що він вирішив був по всій цій колотнечі піти на Дніпро і втопитися,— почали мінятися. Світ, який оточував його отут, на Солом'янці, був особливий. Ось сьогодні він пережив тяжкі хвилини після історії з тими яблуками — його ж піймали на крадіжці, піймала сама Бондаренчиха, Марина Василівна, і — сама врятувала! і його серце несамохіть линуло до Марини Василівни, до Каленика Романовича, до Ганни Сильвестрівни. Як їм за всю їх добрість віддячити? Йому хотілося підійти до Каленика Романовича і розказати йому всю правду. Звичайно, Рубік, як і всі хлопці його віку, цього не зробив. Спокутувати свою провину він вирішив інакше.

Ще зранку він умовився з Ганною Сильвестрівною, що завтра, в понеділок, він їй почистить чайник — всередині і зовні, надто він уже зациганився. Тепер Рубін вирішив зробити це сьогодні, не ждучи завтра.

Він узяв чайник, старе долото, щоб вишкрібати накип всередині, миску з піском і ганчіркою і сів у холодок під стіною, щоб Каленик Романович, який не хотів його бачити, принаймні чув, що Рубін тут, близько! Заторготіло долото по залізу, зашарудів пісок по емалі.

Тим часом хвіртка рипнула. З вигуків і привітань Рубін зрозуміз, що прийшли гості. Визирнувши з-за причілка, Рубін пізнав Захожая Кирила Гнатовича і Прихідька Ізана Костьо-вича. Прийшли вони з жінками, а жінки з якимись вузликами. Ганна Сильвестрівна заметушилася, і в ту

хвилину, як вона побігла в кімнату, Кирило Гнатович поставив на стіл пляшку горілки, а Іван Костьович — червоного вина з красивою наклейкою,— всі знали, що Ганна Сильвестрівна гіркої не п'є. Заторохтіли стільці, забряжчав посуд, запахло яєчнею і смаженим салом. Якась з жінок спитала: "А де ж це Рубін?" (Рубін саме в цей час втягнув голову за причілок.) Відказала Марина Василівна: "Рубін, здається, заробив на горіхи, спокутує". Потім всі посідали.

У Каленика Романовича фруктових дерев не було перед домочком, замість цього росла плакуча верба, з довгими-довги-ми пацьорками, що звисали мало не до землі. Верба була широка, тіниста, дуже красива, і Каленик Романович та ближні сусіди любили сидіти влітку під нею. Поливали її щедро, і верба вражала всіх свіжістю свого листя. Інколи Каленик Романович мріяв: "От коли б під нею отут та ще невеличкий фонтанчик!" Але мрії його так і залишилися мріями. От і сьогодні, коли чоловіки, очевидно, вже повсідалися, Захожай сказав:

— А добра-таки в тебе, Каленику Романовичу, верба.

— Що добра, то добра! — погодився Каленик Романович.— Все життя думав фонтанчик під нею зробити, та ба — щось не виходить.

Після верби і фонтанчика вони перейшли на іншу тему, а Рубінові запали в голову лише ці слова про фонтанчик, і він сказав собі: "Ось розпитаюся, як його робити,— і зроблю. Тоді хай не кажуть: "Геть з очей, щоб я тебе і не бачив!"

Рубін думав спочатку про оцей фонтанчик, але незабаром перестав думати — він прислухався до розмови, що точилася за столом,— і знову заслухався. Хазяїни і гості розповідали, згадували. Згадували молодість, якихось невідомих Рубінові людей, розповідали про пригоди, які траплялися з ними на

Солом'янці, в місті, на заводі. Всі ці пригоди прив'язані були до подій, про які Рубін читав тільки в книгах. Згадували зони п'ятий рік , рік сімнадцятий 7, повстання проти якоїсь Центральної ради а" бої проти петлюрівців9, про війну з фашистами I0.3 того, що розповідалося, видно було, що всі вони — і Каленик Романович, і Захожай, і Прихідько — були в самому вирі тієї боротьби, ходили в атаки, стріляли з рушниць, кидали бомби... Несподівано дізнався Рубін, що чоловік Марини Василівни загинув під час повстання "Арсеналу" 11. Але найбільше вразило хлопця те, що він був не перший прийомний син Каленика Романовича і Ганни Сильвестрівни, що до нього Каленик Романович і Ганна Сильвестрівна усиновили спочатку трьох хлопців-братів, потім ще двох, а разом з рідними синами поставили на ноги сім чоловік. Тільки тепер Рубін зрозумів слова начальника цеху, звернені до Каленика Романовича: "Це ж котрий у вас, сьомий, восьмий?" Дізнався Рубін і про те, що три прийомні і один рідний син Каленика Романовича пішли добровольцями в армію, коли німці почали наближатися до Києва'12.,, і всі загинули в боях. На війні також загинули сини й онуки Марини Василівни, сини й онуки Захожая й Прихідька. У Марини Василівни — троє, у Захожая — один, у Прихідька — два. Старі розповідали, зітхали, витирали сльози, і Рубін зрозумів, яких страшних ран завдало їм життя. Як це страшно — з однієї хати не повернулося четверо! Горе косило цих старих людей, коли одна по одній приходили звістки з фронтів. Які ріки сліз пролито тут в глибині ночей! Яку силу любові до своєї землі мали всі ці люди, що йшли самі на смерть і дітей послали своїх...

Чайник був давно вичищений. Рубін поздирав долотом увесь накип всередині. Гості вже попрощалися і порозходилися, а він сидів і думав про все, що почув тепер, що чув раніше, та не зв'язував в одне ціле. І йому здавалося, що отут, на Соло-м'янці, бачить він не життя звичайних людей, а життя якихось велетнів. І бачить він їх чомусь усіх — освітлених сонцем, на залитих сонцем вулицях, на барикадах, де полум'яніють прапори, ка полі бою із зв'язками гранат, як вони у пишний червневий день кидаються під гусениці фашистських танків... Сини Солом'янки, які ви прекрасні, які відважні! Думаючи про них, Рубін заплющує очі і бачить себе в грізні дні боїв за Вітчизну з Калеником

Романовичем, і він, Рубін, був таким же сміливим, як і всі ці відважні люди з Солом'янки...

Отак і збігло два роки. Закінчивши училище, Рубін виїхав на Подніпров'я. Шість місяців від нього не було чути й слова, потім написав, що влаштувався як слід. Через рік з Дніпропетровська знову прийшов лист. З листом Рубін прислав газету з своїм портретом, надрукованим у тій газеті, і п'ятдесят карбованців грошей. В газеті Рубіна хвалили. З того часу на Солом'янку почало щомісяця надходити по п'ятдесят карбованців Ганні Сильвестрівні на насіння. Влітку, через три з половиною роки після закінчення ремісничого училища, Рубін несподівано приїхав у відпустку до Каленика Романовича і Ганни Сильвестрівни на Солом'янку. За цей час він змужнів, чорні вуса густо засіяли верхню губу, брови дугами сходилися на переніссі, і з-під них дивилися сміливі й гострі чорні очі. Привіз Рубін Каленикові Романовичу теплі зимові валянки з калошами, а Ганні Сильвестрівні прозорчасту хустку, таку, як на її молодому портреті. Ганна Сильвестрівна розчулилася, аж схлипнула трохи. Каленик Романович спитав:

— Навіщо оце витрачатися?

— А ви вже, батю, мені дозвольте знати навіщо,— відказав Рубін.— А може, мені так хочеться!

Знайомих хлопців з ремісничого училища Рубін на Соло-м'янці вже не знайшов, не знайшов і на Чоколівці13 — пороз'їжджалися по світах. Зустрів лише Женю Індиченка, але Женя був по вуха закоханий, ходив незрозумілий, дивний, і все зітхав. Навіть купатися до Наводницького мосту 14 не поїхав. Рубін махнув рукою на Індиченка.

Стояло надвечір'я. Над Солом'янкою пливли грозові хмари з бузковими відсвітами. За Києвом-Товарним15 гримотіло, земля пахла збитим пилом і чорнобривцями. Гроза наближалася. Ганна Сильвестрівна виколупувала головною шпилькою кісточки з вишень і

підсувала Рубінові найбільші налиті соком ягоди. Каленик Романович, надівши окуляри, підсів до четвертої сторінки газети "Правда" і6, де містилися політичні відомості з широкого світу, писалося про атомну й водневу бомби, про скорочення армій. З цими новинами він, звичайно, знайомився через радіо, але репродуктор в цей час гримів піснями і до політики йому було байдуже. Рубін, навпаки, час від часу кладучи в рот ягоди, які подавала йому Ганна Сильвестрівна, прислухався до звуків, що долітали звідти. Найбільше йому подобалася музика швидка —: польки, галопи, фокстроти, але студія, як на зло, передавала старі, тужні й тягучі пісні, які рідко коли його зворушували, бо, мабуть, він перебував у такому віці, коли музику слухають ще ногами. За вікном шумів дощ. Окремі великі краплини, зриваючись з даху, били по зовнішньому критому залізом підвіконнику. Падали вони рідко, і їх удари лунко відзивалися в кімнаті. Рубінові було дуже приємно: звуки музики, до якої він уже не прислухався, удари крапель по залізу занесли його думки кудись далеко.

Коли він прочуняв, в кімнаті, крім їх трьох, була ще й четверта особа. Вона, видно, вбігла тільки що з дойду. Це була дівчина. Через плече у неї висіла велика чорна шкіряна сумка, з якої вибивалися газети й журнали. Дівчина була невеличка, з двома товстезними чорними косами по пояс; діставши коси з-за спини, вона почала струшувати з них дощову росу. Краплини води блищали у неї також на щоках, на лобі, на волоссі. Ніс у листоноші був рівний, очі — величезні, чорні, овал обличчя — красивий. Руки, голі до плеча, були засмаглі, аж коричневі, обличчя теж дуже загоріле. І тим ясніше на ньому позначався рядок білих-білих, як пелюстки квітів, зубів, "Ти диви яка,— подумав Рубін, оглядаючи її скоса.— Коли б трохи вища, була б, чого доброго, дівка". Ріст дівчини вирішив питання. Рубін мріяв, що дівчина в нього буде висока й стрункa, як тополя, біла, як цвіт жасмину, прекрасна, як щастя. А ця — пхе!

Обтрусившися від дощових крапель, дівчина поправила сумку і, покопавшися в ній, сказала, звертаючись до Каленика Романовича і Ганни Сильвестрівни:

— А вам лист від Володимира аж із Красноярська.

Каленик Романович пожвавішав, відклав газету, потягся до листа. Ганна Сильвестрівна теж обернулася в цей бік.

Дівчина віддала листа Каленику Романовичу і скоса глянула на Рубіна. Відчувши, що поглядом затрималася на хлопцеві, довше, ніж треба, вона перевела його на Каленика Романовича і зробила це так легко, що Рубінові й не снилась така легкість. Каленик Романович встиг тим часом обрізати ножицями вузький бік конверта.

З конверта випала фотокартка, красиво зубчиками обрізана. На фотокартці було знято троє людей: молода жінка —-невістка Оля, красивий чорнявий мужчина, хлопчик п'яти-шес-ти місяців. Хлопчик у самій сорочці сидів на руках у Олі, ручки у нього були товстенькі; ніжки так само; ручки й ніжки на всіх згинах були поперерізувані ниточками, щоки посміхалися ямочками і щілинками очей між тими ямочками. Звали хлопчика Ваня; чорнявого мужчину — Володимир. Володимир працював у залізничних майстернях і називав Олю Оля-шкою. В цілому Оля була щаслива, і від листа, написаного її рукою, віяло теплом достатку, радістю щасливої матері й жінки.

Ганна Сильвестрівна відклала тісто на вареники, витерла об фартух руки, взяла карточку, довго дивилася на Олю, на Володимира, але найдовше на хлопчика. У неї вже, мабуть, була стареча слабість на сльози, бо, намацавши кінчик хустки, що давно збилася на плечі, притулила його до очей.

— Ну, чого ж схлипз/вати,— сказав Каленик Романович.— Бач, онук гарненький який.

— Гарненький, гарненький,— повторила Ганна Сильвестрівна, гладячи фото рукою. І, витираючи сльози, кінчила:— Та й вони обоє

гарні. Як поїхали, так тільки й бачили. Чого не приїхати? Приїхали б з дитиною...

Рубін теж почав розглядати фото і сказав:

— Опецькувате яке, товсте. Але все одно до дсадцяти п'яти років у петлю не полізу.

Який зв'язок Рубін знайшов між опецькуватим товстим хлопцем і петлею, була, очевидно, його таємниця.

— Ач, який завзятий,— кивнув на Рубіна Каленик Романович, звертаючись до дівчини.— Ти теж, Мар'яно, така?

Мар'яна засміялася. Сміялася вона, неначе струмочок дзвенів. І в цьому сміхові було щось і веселе, і зухвале. Рубін незадозолено глянув в її бік — він не любив розмов, які на отаких парашутах добрі люди закидали йому в тил.

Мар'яна нічого не відповіла Каленику Романовичу, проминула й незадоволення Рубіна.

— У нас на пошті,— почала вона,— стався такий випадок з Харитоном,— ви ж знаєте його,— повернулася вона до Каленика Романовича і Ганни Сильвестрізни. Обоє старі кивнули головами, і вона продовжила:— А в того Харитона є дівчина Катя. А в тієї Каті мама — теж Катя. От пішов Харитон на побачення на Третю Нижню, а ніч претемна, побачення о десятій; стоїть він край стежки в саду, жде. Дивиться — йде. Він до неї каже: "Катю, я тебе так жду, що мало не помер ждучиі" і — в обійми Катю. Обнімає, а Катя, як обняв він її та поцілував, і каже: "Ой, Харитончику-зятьоч-ку, як же ж ти й цілуєшся. Мене вже двадцять років ніхто так гарно не цілував!" Так він як побіг і не знає тепер, що робити...

— Еге ж, це задача,— весело сказав Каленик Романович.— Йому скільки років?

— Аж сімнадцять,— відповіла Мар'яна серйозно.— Йому сімнадцять років,— і вона веселим, невловимо швидким поглядом оглянула з ніг до голови Рубіна.

Рубін, що ненавидів жодних натяків на свої сімнадцять років, блиснув очима і грізно глянув на Мар'яну.

Мар'яна хотіла, здається, було щось сказати ущипливе, та, видно, стрималася. Однак коли Рубін зиркнув на неї ще раз, йому здалося, що губи її ворухнулися і між ними мигнув рожевий кінчик її язика. "Ну, стривай ти мені, знатимеш!" — зціпив зуби Рубін.

Ганна Сильвестрівна встигла тим часом наставити вже окропу, і коли вода забулькотіла, виклала на підситок перший десяток вареників і почала по одному кидати їх в каструлю.

Прозора вода враз скаламутилася, в ній затанцювали білі порошинки. З гарячою парою з кухні линув ніжний аромат тіста і варених ягід. Потім вода знову забила в ключ, і незабаром вареники почали випливати нагору. Запахтіло ще приємніше.

Упоравшись з першим десятком, Ганна Сильвестрівна сказала, звертаючись до Мар'яни:

— Ну що ж далі?

— А далі нічого,— відповіла Мар'яна.— Як вечір — ходить Харитон по садку, а яка вийде Катя — не знає! Задача хлопцеві.

Мар'яна знову зиркнула на Рубіна. "Чого вона прискіпалася до мене, чого їй треба? — скипів Рубін.— Адже мала яка, в блюдці втопитися

може, а прискіпалася!" А вголос він нічого не сказав. Бо що скажеш, коли нібито йдеться про якогось Харитона. Нарешті він зозла сказав:

— Я зовсім би не ходив!

— Кинув би й Катю?

Очі у Мар'яни були вологі й блискучі. Каленик Романович дивився в газету і все повертав її так, щоб вона лягла між його обличчям і Рубіном.

Гроза надворі минала, хмари розходилися, у вікна через зарості фуксій лилося м'яке передвечірнє світло. Мар'яна стояла перед Рубіном у цьому світлі, як царівна; очі у неї були великі, дві чорні коси, перекинуті наперед, обрамляли лице незвичайне, все у грі тіней і ямочок, зігріте посмішкою, хоч і насмішкуватою, але таке, заради якого можна загинути!

Без жодного зусилля Рубін зразу ж пригадав, що зустрічав її вже раз у житті, взимку, як катався з гори на санках! Це — те ж саме лице, ті ж самі очі, та ж сама дівчина, яку хлопець у великому батьковому кожусі назвав дивним сполученням слів: Маріонілою-квіткою.

— А-а-а, то це ти Маріоніла-квітка,— скрикнув він.— квітка Маріоніла, — і він так задивився на неї, аж почервонів. Злість його немов випив і по світу розвіяв вихор.

— Еге ж, я,— відповіла Мар'яна.— Я. Тільки признайся, Рубіне, добре ти полетів тоді сторч головою на санках з гори, га?

В кімнаті запанувала весела пауза, якої не помітив лише Каленик Романович.

— Шкода, що ти тоді втекла,— сказав, сяючи, Рубін.— Я б тобі показав!

Ганна Сильвестрівна поралася біля своєї газової плитки, запаморочливо пахтіли перелиті _ цукровим сиропом вареники — білі-білі, ледь з бузковим відливом. Нарешті вона обізвалася:

— Ну, йдіть уже, вечеряти будемо. Заходь, Рубіне, заходь, Мар'янко! Старий, іди вже вечеряти, чуєш? Кидай газету.

Каленик Романович відклав газету і, підпихаючи обох молодят широко розставленими руками, почав просуватися до кухні. В дверях він зіткнув Мар'янку й Рубіна так, що вони мало лобами не стукнулися. Щоб цього не сталося, Рубін ухопився за руку Мар'яни. Рука була така тепла, що тепло її враз передалося Рубінові в щоки, і він спалахнув.

У Каленика Романовича було своє місце. Він заліз туди, підсунув до себе тарілочку з сметаною і труснув на неї солі з солянки.

Упавши на білу поверхню сметани, соляні крупинки враз подзьобали її сірими цяточками. Мар'яна засміялася, і тепер сміх у неї був не такий, як раніше,— а аж до болю рум'яний:

— Та вареники ж солодкі! Що ви!

За ковальське життя з Каленика Романовича зійшло стільки солі із потом, що він ладен був і узвар присолювати. І він сказав:

— Нічого, нічого, Мар'янко, луччі будуть. Ну, Мар'яно, Рубіне, сідайте. — І він почав підсувати кожному його тарілочку з сметаною і варениками. На тарілці, призначеній для Мар'яни, один вареник надірвався, і з нього потік червоний сироп.

— І не запрошуйте,— відповіла Мар'яна.— Мені треба бігти, я ж на роботі. Бачите, скільки ще треба листів і газет порозносити! — І щоки її знову запалали рум'янцем.

— Ет, там пошта,— відповіла Ганна Сильвестрівна.— Сідай поїж, а тоді біжи собі. Та й дощ ще не зовсім перестав.

— Ні, побіжу,— відповіла Мар'яна і підхопила на плече свою сумку.

— Бійся ж бога! — скрикнула Ганна Сильвестрівна.— Та що ти собі думаєш!

Мар'яні було сімнадцять років. Можливо, й жила вона бідно, і в цю мить голодна була, але разом з цим в грудях у неї народжувалась якась інша сила. Мар'яна й сама не могла б, може, сказати, що це за сила. І ось ця сила звела її на ноги, схвилювала до самого дна, наказала йти, і Мар'яна, кинувши на ходу веселе "бувайте!", вибігла з кімнати надвір.

Досівалися останні краплини дощу, півнеба вже очистилося від хмар, на другій половині вони ще клубочилися, але вже збезсиліло, швидко розтікалися в високостях, ховались за обрій, танули. Перед порогом і далі по стежці, що вела на вулицю, блищали проти вечірнього сонечка більші й менші калюжки води, в одній із них вже купалися горобці.

— Ач, яка шалена дівчина,— почала скаржитися Ганна Сильвестрівна.— Де ж це видано втекти прямо від столу!

Рубін стояв проти Ганни Сильвестрівни, слухав, про що вона говорила, дивився у вікно і бачив, як, переступаючи через калюжі, по стежці відходила Мар'яна. І він заметушився, поліз в обидві кишені разом, понишпорив там.

— Ах, чорт, таж ні цигарок, ні сірників! Гей, стривай, разом підемо, мені цигарок і сірників треба купити,— гукнув він услід Мар'яні, вискочивши з кімнати. І побіг просто через купи кімнатних калачиків, фуксій і столітників, виставлених Ганною Сильвестрівною на дощ.

Наздогнав він Мар'яну біля самої хвіртки, між двома величезними кущами рожі і, порівнявшися, прошепотів:

— Хочеш сьогодні в кіно? Ми підемо на Володимирську гірку17, звідти краєвиди на всю Україну, і там я скажу тобі, що дівчини кращої за тебе немає на всьому білому світі.

— Спробуй тільки сказати,— відповіла Мар'яна і засміялася. І сміх її дзвенів, як струмочок...

— Еге ж,— сказав Каленик Романович Ганні Сильвестрів-ні, коли вони залишилися вдвох.— Каже, ні сірників, ні цигарок. Ну що ж, сідай, будемо вдвох вечеряти.— Покуштувавши вареника, він продовжив:— Чуєш, я оце думаю: адже якими бузувірами всі були. Куди там! Згадати — волосся сторч! А які орли з тих смаркачів виростають!

— Коли з дитинства є порох в людини, то, думаю, не десь він дінеться і в дорослому, тільки на інше обернеться,— відповіла Ганна Сильвестрівна і, прислухаючись до того, як між рожами сміялась Мар'яна, додала:— Чуєш, як Мар'янка заливається?

— Еге ж,— відповів Каленик Романович.— А вареники — добрі.

— Їж на здоров'я.

1956

1 Ремісниче училище — навчальний заклад системи професійно-технічної освіти, створений 1940 р. з метою підготовки кваліфікованих кадрів робітккків"для різних галузей народного господарства. 1958 р, ремісничі училища перетворено на міські професійно-технічні ущлища.

2 ...г р а в з хазяїном 'у д а м к и...— Йдеться про гру в шашки.

3 "К а й д а ш е в а сі м'яз" — повість класика української літератури 5. С. Нечуя-Левицьхсго, яка вийшла у світ 1879 р. В4 ній письменник правдив© відтворив негативні ржи приватновласницької психології, іцо виникла на грунті пореформекого побуту села, засудив індивідуалізм, обмеженість світогляду, примітивізм, забобонність.

4 Совки — селище у Залізничному районі Києва. Назва вперше зустрічається в документах XVII ст. У 1923 р. Совки включено до міської зони, ка його території розміщено однойменний радгосп, який постачав Київ овочами.

5 Батиева гора — назва місцевості між Солом'янською та Волгоградською вулицями Залізничного району Києга. За перезсазами, тут лід час мокголо-татарського нашестя 1240 р. знаходилось шатро хана Батия.

6 Згадували вони п'ятий рік*..— тобто події резолюції 1905— 2907 рр., яка мала буржуазко-демократичиий характер і стала "генеральною репетицією" Великої Жовтневої соціалістичної революції.

7 ...р ік сімнадцяти й...— Тобто Велика Жовтнева соціалістична революція.

г ."п овстання проти якоїсь Центральної рад и...— Центральна рада — орган державного управління в межах України, який ©бЧ-днузйв різні дартії та організації ка демократичній основі. Проголошена у Києві 17 березня 1917 р,, розгромлена 26 січня 1918 р. Перший Всеукраїнський з'їзд Рад, проголосивши 25 грудня 1917 р. створення Української Радянської Республіки, оголосив Центральну раду поз2 законом.

9 ...б ої проти летлдарізці в...— Петлюрівці — яійсьхово-полі-тичиа сила хіа Україні в 1917—1520 рр., очолягешза оддам з хердомгкгз Центральної рада (1917—1918) та Директорії (з лютого 1919р.) — С. В. Петлюрою (1878—1926), якай 1920 р. емігрував за коряок.

10 ...я р о війну з фашистам и.— Йдеться про Велику Вітчнз— шшу ВІЙЇГ/ Радянськоуо Союзу 1943—1945 рр. проти фашистської Німеч— чина,

п ...повстання "Арсенал у".— Йдеться про Січневе збройне повстання (19ІЯ) робітників хкївського заходу "Арсенал" проти 1Хеитраль>юї рада ¿5 березня (7 квітня) 1917 р. з більшовзецької організації "Арсеналу" створен©

Печерський райком РСДРП (б) — основну ударну силу Жовтневого збройного повстання 1917 р. і Січневого збройного повстання 1918 р. У пам'ять про героїчну боротьбу за владу Рад біля заводу встановлено пам'ятник арсеналь-цям та меморіальну дошку на його стіні.

12 ...коли німці почали наближатися до Києва...— В липні 1941 р. німецько-фашистські війська завдали перших тяжких ударів по місту. Героїчна оборона Києва тривала до 20 вересня 1941 р. Відхід радянських військ на схід почався 19 вересня 1941 р.

13 Чоколівка — історична місцевість Залізничного району Києва. Виникла як селище на початку XX ст. Назва походить від прізвища гласного міської думи І. Чоколова — власника друкарні, який допоміг групі залізнични— ків отримати банківську позику для забудови. У 1923 р. Чоколівку було приєднано до Києва.

14 Наводницький міст — міст через Дніпро, збудований на місці одного з головних київських перевозів у районі гирла ріки Либідь. Першу згадку про перевіз зустрічаємо в літописах X—XI ст. 1914 р. побудовано дерев'яний міст, який згодом зазнав кілька реконструкцій (1920—1921, 1935, 1943, 1944—1953 рр.). 1937 р. почалося зведення капітального Навод— ницького мосту з підпорами на кесонній основі, будівництво якого припинилось під час Великої Вітчизняної війни. Після введення у дію мосту Є. О. Патона Наводницький міст було розібрано.

15 Київ-Тозарний — залізнична станція у межах Києва.

16 "Правд а" — щоденна масова загальнополітична газета, орган ЦК КПРС. Виходить з 22 квітня (5 травня) 1912 р. Засновником та ідейним керівником газети був В. І. Ленін.

17 Володимирська гірка — парк, закладений в середині XIX ст. (10,6га). Розташований на верхній та середній придніпровських терасах київських схилів; його композиційний центр — пам'ятник князю Володимиру.